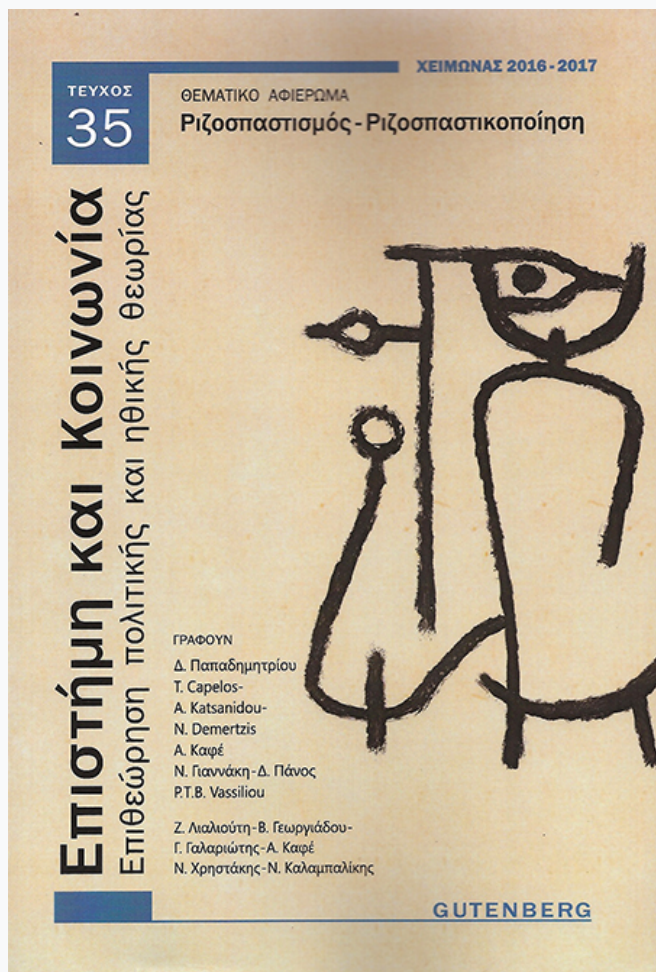

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 35 (2017)

Ριζοσπαστισμός - Ριζοσπαστικοποίηση

Ευτυχία Τεπέρογλου, Οι άλλες 'εθνικές' εκλογές. Αναλύοντας τις Ευρωεκλογές στην Ελλάδα, 1981-2014, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2016, 613 σελ.

Γιάννης Τσίρμπας

doi: [10.12681/sas.11498](https://doi.org/10.12681/sas.11498)

Copyright © 2017, Γιάννης Τσίρμπας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τσίρμπας Γ. (2017). Ευτυχία Τεπέρογλου, Οι άλλες 'εθνικές' εκλογές. Αναλύοντας τις Ευρωεκλογές στην Ελλάδα, 1981-2014, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2016, 613 σελ. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 35, 236-242. <https://doi.org/10.12681/sas.11498>

οποίας θα κινδύνευαν να παραβιαστούν από μια “δεσποτική πλειοψηφία”.

Το τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου πραγματεύεται το κράτος και το δίκαιο στη σκέψη του Χανς Κέλσεν. Σύμφωνα με τον τελευταίο, γράφει η Baume, η ενότητα του κράτους οφείλεται στην έννομη τάξη. Ο Κέλσεν εναντιωνόταν σε κάθε δυϊστική θεωρία που αρνείτο την ενότητα κράτους και δικαίου. Η δική του θεωρία του κράτους ήταν μονιστική. Ήταν όμως προσεκτικός και υπογράμμιζε ότι είναι επικίνδυνο το κράτος να υπερβαίνει το δίκαιο. Γι’ αυτό και κατά τον Κέλσεν ‘η σμιτιανή πολιτική θεολογία είναι απλώς έκφραση αυτής

της τάσης προς υποστασίωση, προς μυθοποίηση του κράτους’.

Το βιβλίο της Baume είναι γραμμένο με τρόπο κατανοητό. Η μετάφραση είναι απλή και εύστοχη, όσον αφορά την απόδοση των εννοιών, πράγμα που καθιστά το έργο προσιτό στον έλληνα αναγνώστη, στον οποίο δίνεται η ευκαιρία να εξοικειωθεί με το έργο ενός σημαντικού διανοητή με επίκεντρο τις επίκαιρες ιδέες περί δικαίου, δημοκρατίας και πολιτικής συναίνεσης. Περαιτέρω το κείμενο αποτελεί χρήσιμο ανάγνωσμα για ένα πιο ειδικό κοινό, που ενδιαφέρεται για το πεδίο της πολιτικής θεωρίας.

Ευαγγελία Σέμπου

Ευτυχία Τεπέρογλου, *Οι άλλες ‘εθνικές’ εκλογές. Αναλύοντας τις Ευρωεκλογές στην Ελλάδα, 1981-2014*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2016, 613 σελ.

Η ΜΟΝΑΔΙΚΟΤΗΤΑ των Ευρωεκλογών έγκειται στο ότι αποτελούν το δημοκρατικό απαύγασμα ενός υπερεθνικού πολιτικού εγχειρήματος. Διεξάγονται κάθε πέντε χρόνια ταυτόχρονα σε όλες τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.), ανεξαρτήτως επιμέρους εθνικών πολιτικών συγκυριών.

Επιπλέον η συντριπτική πλειοψηφία των κομμάτων που κατέρχονται στις Ευρωεκλογές ανήκουν σε ευρωπαϊκές κομματικές οικογένειες, με συνέπεια οι Ευρωβουλευτές να μην ομαδοποιούνται εθνικά, αλλά πολιτικά. Τα ανωτέρω χαρακτηριστικά παρέχουν τις προϋποθέσεις για τη δημιουργία μιας αυτόνομης πολιτικής αρένας, με μια διακριτή πολιτική τάξη καθώς και ξεχωριστά διακυβεύματα και άξονες ανταγωνισμού. Στην πράξη όμως μετά από οκτώ ευρωπαϊκές εκλο-

γικές αναμετρήσεις από το 1979 (1981 για την Ελλάδα) έως το 2014 ο σχηματισμός αυτής της αυτόνομης πολιτικής αρένας δεν έχει συντελεστεί. Αντιθέτως οι Ευρωεκλογές υποτάσσονται στην εθνική πολιτική αρένα κάθε χώρας, η οποία καθορίζει την ατζέντα τους, τη στρατηγική των ελίτ και τη συμπεριφορά των εκλογέων. Οι Ευρωεκλογές αποτελούν δηλαδή εκλογές 'δεύτερης τάξης' βάσει του επικρατέστερου αναλυτικού εργαλείου για την προσέγγισή τους (Reif & Schmitt 1980).

Συνεπώς ο τίτλος *Οι άλλες 'εθνικές' εκλογές του βιβλίου της Ευτυχίας Τεπέρογλου* με αντικείμενο τις Ευρωεκλογές είναι εύστοχος. Το γεγονός όμως ότι οι Ευρωεκλογές κυριαρχούνται από τις εθνικές πολιτικές αντιπαραθέσεις δεν σημαίνει ότι δεν έχουν ξεχωριστά πολιτικά χαρακτηριστικά που τις καθιστούν διακριτό αντικείμενο έρευνας. Η εργασία της Τεπέρογλου ξεκινά με τις απαρχές των αναλυτικών εργαλείων για τη μελέτη εκλογών διαφορετικών από τις εθνικές εκλογές.

Στο πρώτο κεφάλαιο η 'προϊστορία' των αναλύσεων αυτών εντοπίζεται στις ενδιάμεσες εκλογές στις ΗΠΑ, με βάση τις οποίες αναπτύχθηκαν πρώιμες θεωρίες περί εκλογών 'χαμηλότερης' τάξης. Ο Campbell (1960) κάνει λόγο για μείζονος και ήσσονος ση-

μασίας εκλογές, όπου εμφανίζεται αντίστοιχα εκλογική διόγκωση και εκλογική συρρίκνωση. Η σημασία της διόγκωσης και της συρρίκνωσης έγκειται στο πόση πολιτική πληροφόρηση υπάρχει σε κάθε είδος εκλογικής αναμέτρησης. Στις εκλογές συρρίκνωσης η πληροφόρηση είναι μικρότερη και συνεπώς η προεκλογική εκστρατεία και τα διακυβεύματα παίζουν μικρότερο ρόλο αφήνοντας ελεύθερο έδαφος για την κομματική ταύτιση, ώστε να λειτουργήσει ως ανεξάρτητη μεταβλητή. Στις εκλογές χαμηλότερης τάξης δηλαδή θεωρείται ότι υπάρχει ένα είδος επιστροφής σε 'κανονικότερες' εκλογικές επιδόσεις των πολιτικών κομμάτων.

Ταυτόχρονα εισάγεται η έννοια του εκλογικού κύκλου, ως δάνειο από την οικονομική επιστήμη και τον αντίστοιχο οικονομικό κύκλο. Η βασική παρατήρηση, η οποία οδηγεί στη σύλληψη της έννοιας ενός πολιτικού εκλογικού κύκλου, είναι η συστηματική διόγκωση και συρρίκνωση των εκλογικών επιδόσεων του κυβερνητικού κόμματος, η οποία στις ΗΠΑ έχει επιβεβαιωθεί ιστορικά στις περισσότερες ενδιάμεσες εκλογές, δηλαδή στις εκλογές για το Κογκρέσο και ένα μέρος της Γερουσίας. Στην εξέλιξή τους οι ενδιάμεσες εκλογές προσεγγίστηκαν από διάφο-

ρες σκοπιές: την οικονομική ψήφο (Kramer 1971), αντίληψη σύμφωνα με την οποία η εκλογική συμπεριφορά στις ενδιάμεσες εκλογές εξαρτάται από την αξιολόγηση που κάνουν οι πολίτες σε βασικούς μακροοικονομικούς δείκτες: τη θεωρία του Tuftte (1975), για την οποία οι ενδιάμεσες εκλογές είναι ένα δημοψήφισμα σχετικά με τον βαθμό ανταπόκρισης του προέδρου στις δεσμεύσεις που είχε αναλάβει προεκλογικά: τη θεωρία της αρνητικής ψήφου (Kernell 1977), για την οποία οι ψηφοφόροι στηρίζουν την απόφασή τους περισσότερο σε αυτά που απορρίπτουν, αντίληψη που συνδέεται με τη θεωρία της τιμωρίας του κόμματος του Προέδρου (Erikson 1988): την ορθολογική προσέγγιση περί εξισορροπητικών εκλογών (Alesina 1989, Rosenthal 1995), σύμφωνα με την οποία οι ψηφοφόροι συνήθως χρησιμοποιούν τις ενδιάμεσες εκλογές με σκοπό τη διάχυση της εξουσίας. Οι ανωτέρω προσεγγίσεις στις αμερικανικές ενδιάμεσες εκλογές αποτέλεσαν ένα ικανό θεωρητικό υπόστρωμα για τη μεταφορά της προσέγγισης των εκλογών χαμηλότερης τάξης στην Ευρώπη, αρχικά σε περιπτωσιολογικό επίπεδο στη Βρετανία και στη Γερμανία. Ειδικά από τη μελέτη για τις εκλογές στα γερμανικά κρατίδια (Dinkel 1977) προκύπτει ότι έχει ιδιαί-

τερη σημασία η εισαγωγή της μεταβλητής της χρονικής απόστασης από τις ομοσπονδιακές εκλογές: αυτή ακριβώς θα αποτελέσει κεντρικό σημείο της κυρίαρχης σήμερα αναλυτικής προσέγγισης των Ευρωεκλογών, όπως παρουσιάζεται στο επόμενο κεφάλαιο του βιβλίου.

Ο αφετηριακός συλλογισμός της προσέγγισης αφορά την ύπαρξη δύο διαφορετικών πολιτικών αρένων, της αρένας πρώτης τάξης και της αρένας δεύτερης τάξης. Η πρώτη υποτίθεται ότι κυριαρχεί πάνω στη δεύτερη. Υπογραμμίζεται ότι η έννοια της τάξης δεν σημαίνει αναγκαστικά βαρύτητα ή σημασία, αλλά έλλειψη κεντρικών διακυβευμάτων: στην πολιτική αρένα πρώτης τάξης οι ψηφοφόροι επιλέγουν την κυβέρνηση τους, κάτι που δεν συμβαίνει στην αρένα δεύτερης τάξης. Οι λοιποί θεματικοί άξονες της προσέγγισης αφορούν το θεσμικό πλαίσιο των Ευρωεκλογών, κυρίως το εκλογικό σύστημα, την προεκλογική εκστρατεία, τις κοινωνικές και πολιτισμικές εξελίξεις καθώς και τη διάσταση της αλλαγής πολιτικής προτίμησης, δηλαδή την πιθανότητα οι ψηφοφόροι να έχουν διαφορετικές πολιτικές προτιμήσεις στις εκλογές δεύτερης τάξης από ό,τι σε αυτές πρώτης τάξης.

Εν συνεχεία η συγγραφέας παρουσιάζει αναλυτικά τις βασι-

κές υποθέσεις του μοντέλου. Η πρώτη υπόθεση αφορά την εκλογική συμμετοχή, η οποία θεωρείται ότι θα είναι μικρότερη στις εκλογές δεύτερης τάξης για δύο δέσμες λόγων, η πρώτη εκ των οποίων αφορά το θεσμικό πλαίσιο, όπως το εκλογικό σύστημα και την υποχρεωτικότητα ή μη της ψήφου, ενώ η δεύτερη τα ατομικά κίνητρα των ψηφοφόρων. Η δεύτερη, η οποία είναι και η σημαντικότερη, αφορά κυρίως το έλλειμμα πολιτικής κοινότητας που συνοδεύει την Ευρωπαϊκή Ένωση. Οι ψηφοφόροι στις Ευρωεκλογές εμφορούνται πολύ λιγότερο από το αίσθημα του καθήκοντος του πολίτη σε σύγκριση με τις εθνικές εκλογές, χωρίς αυτό να σημαίνει αναγκαστικά έλλειψη νομιμοποίησης της Ε.Ε. ή των Ευρωεκλογών, όπως ορθά επισημαίνει η συγγραφέας. Ταυτόχρονα υπάρχει ένα ερευνητικό ρεύμα, σύμφωνα με το οποίο στις Ευρωεκλογές καταγράφεται αποχή για λόγους συνυφασμένους απόλυτα με την Ε.Ε., αποχή, δηλαδή που σημαίνει ολική απόρριψη της Ένωσης.

Οι λοιπές υποθέσεις αφορούν τις εκλογικές επιδόσεις των κομμάτων και συνδέονται με τη λογική ενός 'απελευθερωμένου' εκλογικού σώματος, το οποίο δεν διακατέχεται από τη λογική της χαμένης ψήφου. Έτσι τα κυβερνητικά κόμματα αναμένεται να

έχουν απώλειες στις Ευρωεκλογές, όπως και τα 'μεγάλα' κόμματα συνολικά. Αποδέκτες των απωλειών αυτών αναμένεται να είναι τα μικρά κόμματα γενικά, τα μικρά ριζοσπαστικά κόμματα, τα πράσινα κόμματα, τα κόμματα διαμαρτυρίας και τα αντισυστημικά κόμματα. Τέλος μια λιγότερο διερευνημένη υπόθεση του μοντέλου των εκλογών δεύτερης τάξης αναφέρει ότι στις Ευρωεκλογές τα άκυρα ψηφοδέλτια αναμένεται να είναι περισσότερο από ό,τι στις εθνικές εκλογές.

Κεντρική στην ερμηνεία των παραπάνω είναι η έννοια του εκλογικού κύκλου. Η θέση των Ευρωεκλογών στον κύκλο των εκλογών πρώτης τάξης παίζει σημαντικό ρόλο για τον βαθμό επιβεβαίωσης των ανωτέρω υποθέσεων. Η βασική περιοδολόγηση του εκλογικού κύκλου περιέχει την περίοδο χάριτος —πολύ κοντά στις προηγούμενες εθνικές εκλογές—, κατά την οποία ουσιαστικά αναπαράγεται ο πρόσφατα καταγεγραμμένος συσχετισμός δυνάμεων· το μέσο του εκλογικού κύκλου, όταν οι Ευρωεκλογές προσομοιάζουν περισσότερο στη λογική διόγκωσης και συρρίκνωσης των αμερικανικών ενδιάμεσων εκλογών· και τον ύστερο εκλογικό κύκλο, όπου οι Ευρωεκλογές αντιμετωπίζονται ως βαρόμετρα των νέων συσχετι-

σμών πριν από τις επόμενες εθνικές εκλογές. Σημειώνεται ότι οι Ευρωεκλογές που διεξάγονται την ίδια ημέρα με τις εθνικές εκλογές δεν περιλαμβάνονται στο μοντέλο και χαρακτηρίζονται ως ‘άχρηστες’.

Στην Ελλάδα ταυτόχρονη διεξαγωγή βουλευτικών εκλογών και Ευρωεκλογών είχαμε το 1981 και το 1989, ενώ δύο αναμετρήσεις πραγματοποιήθηκαν κατά την περίοδο χάριτος (1994, 2004). Οι υπόλοιπες τέσσερις αναμετρήσεις (1984, 1999, 2009, 2014) τυπικά κατατάσσονται από τη συγγραφέα στο μέσο του εκλογικού κύκλου, αν και πολύ σύντομα μετά τις Ευρωεκλογές του 2009 και του 2014 πραγματοποιήθηκαν εθνικές εκλογές. Το επιχείρημα της συγγραφέως για την κατάταξη αυτή είναι ότι το εκλογικό σώμα δεν γνώριζε για τις επικείμενες βουλευτικές εκλογές, όταν ψήφισε στις Ευρωεκλογές. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι το συγκεκριμένο επιχείρημα είναι μόνο εν μέρει ορθό —κυρίως αναφορικά με το τυπικό του μέρος—, αφού αφ’ ενός ο δημόσιος λόγος περί της πιθανότητας επικείμενων πρόωρων εκλογών ήταν και στις δύο περιπτώσεις έντονος και εν γνώσει του εκλογικού σώματος και αφ’ ετέρου τα τελικά αποτελέσματα των συγκεκριμένων Ευρωεκλογών αποτελούν έγκυ-

ρους δείκτες του αποτελέσματος των εθνικών εκλογών που ακολούθησαν, κάτι που προσομοιάζει σε Ευρωεκλογές του ύστερου εκλογικού κύκλου.

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου η συγγραφέας εφαρμόζει την προσέγγιση των Reif και Schmitt και αναλύει διεξοδικά και με πληρότητα κάθε μία από τις οκτώ ελληνικές Ευρωεκλογές, με βάση την προεκλογική εκστρατεία, τα ποσοστά συμμετοχής, τα εκλογικά αποτελέσματα και την κοινωνικοδημογραφική τους διάσταση. Ταυτόχρονα φέρνει σε πέρας μια εξαιρετικά απαιτητική και χρήσιμη επισκόπηση του πολιτικού κλίματος και στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες.

Έτσι για την Ελλάδα από τις ‘διερευνητικές’ εκλογές του 1981, περνάμε στην ‘εφ’ όλης της ύλης’ σύγκρουση του 1984 και στις ‘άνευ σημασίας’ Ευρωεκλογές του 1989. Οι πρώτες Ευρωεκλογές της επόμενης δεκαετίας, εκείνες του 1994, χαρακτηρίζονται από τη συγγραφέα ως οι πρώτες ‘πραγματικές’ εκλογές δεύτερης τάξης στην Ελλάδα, αφού επιβεβαιώνουν όλες τις βασικές υποθέσεις του μοντέλου, ιδίως την αποχή που αρχίζει από τότε την αλματώδη αύξησή της, ενώ οι επόμενες, του 1999, χαρακτηρίζονται ως κλασικές ‘εκλογές-δημοψήφισμα’, όπου για πρώτη φορά καταγράφηκε αλλαγή

στον συσχετισμό δυνάμεων μεταξύ πρώτου και δεύτερου κόμματος σε σχέση με εκείνον των προηγούμενων εθνικών εκλογών. Στις πρώτες Ευρωεκλογές μετά τη διεύρυνση της Ε.Ε., το 2004, εκλογές σε περίοδο χάριτος του ελληνικού εκλογικού κύκλου, αναδείχθηκε η μεγαλύτερη συμβατότητα του μοντέλου των εκλογών δεύτερης τάξης με σταθερά πολιτικά συστήματα και η ανάγκη προσαρμογής του στα ρευστά συστήματα των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης. Τέλος στις δύο τελευταίες Ευρωεκλογές, του 2009 και περισσότερο του 2014, διαφαίνεται σύμφωνα με τη συγγραφέα τόσο στην Ελλάδα όσο και στις λοιπές ευρωπαϊκές χώρες η τάση δημιουργίας μιας ευρωπαϊκής πολιτικής αρένας.

Η Τεπέρογλου καταδεικνύει ότι οι Ευρωεκλογές στην Ελλάδα εξακολουθούν λιγότερο ή περισσότερο να κατηγοριοποιούνται ως εκλογές δεύτερης τάξης, ως μια εκλογική αρένα δηλαδή στην οποία κυριαρχεί η εθνική πολιτική ατζέντα, οι εθνικές διαιρέσεις και το εθνικό πολιτικό προσωπικό. Αυτός είναι και ο λόγος άλλωστε που μέσα από την ανάλυση των Ευρωεκλογών η συγγραφέας καταφέρνει να περιγράψει εύστοχα και αποτελεσματικά τις εξελίξεις στο ελληνικό πολιτικό και κομματικό σύστημα κατά τις τελευταίες τέσ-

σερις δεκαετίες, κατά τις οποίες διεξήχθησαν πολλές περισσότερες εθνικές εκλογές.

Τέλος με την αφορμή της εισαγωγής του νεωτερισμού της εκλογής του Προέδρου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής μέσω των Ευρωεκλογών του 2014, αλλά και της οικονομικής κρίσης και των συνακόλουθων ευρωπαϊκών πολιτικών ως νέου άξονα ανταγωνισμού στην Ελλάδα και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, η συγγραφέας αναστοχάζεται πάνω στην πιθανότητα οι Ευρωεκλογές να αποτελέσουν κρίσιμες εκλογές κάποια στιγμή στο εγγύς μέλλον, στην περίπτωση ενεργοποίησης μιας διαίρεσης σχετικά με την πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, χωρίς όμως τελικά να διατυπώνει μια σχετική υπόθεση εργασίας – κάτι που θα ήταν χρήσιμο, αλλά βεβαίως κείται εκτός του πυρήνα της ογκώδους μελέτης της. Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι η δημιουργία αυτόνομης αρένας και ο ‘προβιβασμός’ των Ευρωεκλογών δεν εξαρτώνται αποκλειστικά από τη συμπεριφορά εθνικών ελίτ και ψηφοφόρων, αλλά και από το θεσμικό πλαίσιο και από τον βαθμό στον οποίο οι ελίτ της Ε.Ε. θα αποφασίσουν να εκχωρήσουν μεγαλύτερες και ουσιαστικότερες εξουσίες στο Ευρωκοινοβούλιο. Παράλληλα θα πρέπει να ληφθεί υπ’ όψιν η πιθανό-

τητα αύξησης της απορριπτικής αντιμετώπισης των Ευρωεκλογών, ως δείκτη συνολικής απόρριψης της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Συμπερασματικά το βιβλίο της Τεπέρογλου αναλύοντας υπό διαφορετικά πρίσματα μια υποφωτισμένη κατηγορία εκλογών, τις Ευρωεκλογές, τόσο στην Ελλάδα όσο και στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες αποτελεί πολύτιμο εργαλείο για τη μελέτη της εκλογικής συμπεριφοράς. Παράλληλα η παρουσίαση και εφαρμογή του μοντέλου των εκλογών δεύτερης τάξης καθώς και των θεωρητικών προταγμάτων που

προηγήθηκαν αυτού ή/και το πλαίσισαν προσδίδει στο βιβλίο τον χαρακτήρα μια ολοκληρωμένης θεωρητικής επισκόπησης. Τέλος τα παρατιθέμενα σχετικά στοιχεία και η συνδυαστική ανάλυσή τους δύνανται να αποτελέσουν χρήσιμο οδηγό και για τη μελέτη των στάσεων και αντιλήψεων της ελληνικής και ευρωπαϊκής κοινής γνώμης απέναντι στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και τη διατύπωση σχετικών ερευνητικών υποθέσεων.

Γιάννης Τσίμπας

Κώστας Σημίτης, *Δρόμοι ζωής*, Πόλις, Αθήνα 2015, 658 σελ.

‘ΟΤΑΝ το 1962 παρακολούθησα για πρώτη φορά το σεμινάριο του καθηγητή R. McKenzie στο London School of Economics, ο καθηγητής απευθυνόμενος στο ακροατήριό του είπε: “Όλοι εσείς θα αναλάβετε ανώτατες θέσεις στις χώρες από τις οποίες έρχεστε. Θα γίνετε υπουργοί και πρωθυπουργοί. Το σημαντικότερο είναι να κρατάτε ημερολόγιο. Είναι ο μόνος τρόπος να θυμάστε με ακρίβεια τι συνέβη”. [...] Γέλασα. Δεν θεωρούσα τον εαυτό μου

υποψήφιο μέλος μιας ελληνικής κυβέρνησης’, αφηγείται με μετριοφροσύνη ο Κώστας Σημίτης στον πρόλογο του νέου του βιβλίου *Δρόμοι ζωής*.

Ημερολόγιο τελικώς δεν κράτησε. Έγινε όμως πρωθυπουργός. Την πορεία αυτή από την παιδική του ηλικία έως την είσοδό του στο Μέγαρο Μαξίμου αφηγείται μέσα από τις σελίδες της πολιτικής του αυτοβιογραφίας. ‘Είναι’, όπως σημειώνει, ‘η προσωπική μαρτυρία μου για την πορεία της χώρας από τη γερμανική Κατοχή, τον Εμφύλιο Πόλεμο, την καχεκτική δημοκρατία και τη στρατιωτική δι-